

Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Η επίγνωση ότι η κατανόηση του παρόντος είναι ανέφικτη χωρίς τη γνώση του παρελθόντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς απέβη ήδη από την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού αίτημα του νεότερου ελληνισμού. Το ενδιαφέρον για τη φιλοσοφική παράδοση του ελληνισμού εγγράφεται στις προσπάθειες της πολιτισμικής αυτογνωσίας του και στην επέκτασή του πεδίου της ιστορίας, όπου η κατανόηση της φιλοσοφικής παιδείας αντιμετωπίζεται ως μέρος της διάπλασης νέων μορφών συλλογικής συνείδησης¹. Ο Κ. Θ. Δημαράς, στα 1971, κάνει τις εξής ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με το φαινόμενο της αναβίωσης του ελληνικού στοχασμού στο γύρισμα του δεκάτου ογδόου αιώνα, τοποθετώντας το στην προοπτική της ιστορίας των συνειδήσεων:

Η «αναβίωση του ελληνικού στοχασμού»,

υπογραμμίζει ο Δημαράς,

δεν είναι, όπως θα μπορούσε να νομίσει ένας απόρροτος θεωρητής των ζητημάτων αυτών, ένα τυχαίο άθροισμα ατομικών περιπτώσεων, μία ευτυχημένη συγκυρία. Αυτοί οι «φιλόσοφοι» ή αυτοί οι «διδάσκαλοι φιλοσοφικών μαθημάτων» υπακούουν σε μια επιταγή του εθνικού συλλογικού σώματος, και ας είναι λανθάνουσα [...] Ιστορία στοχασμού, όχι στοχαστών².

Παρατηρούμε προσπάθειες προβολής της νεοελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης στα χρόνια μετά την Άλωση. Ενδεικτικό για την ανάγκη προσδιορισμού της νεοελληνικής διανόησης είναι το γεγονός ότι ήδη πριν τον δέκατο ένατο αιώνα υπάρχουν προσπάθειες καταγραφής εστιασμένες στους «φιλοσοφούντες» λογίους των προηγούμενων αιώνων³, επιλεκτικά, μπορού-

---

1. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, κεφ. δεύτερο, «Η διάπλαση της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης», σ. 83 κ.ε.

2. Κ. Θ. Δημαράς, εφημ. *Το Βήμα*, 4 Ιουνίου 1971, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου του G. P. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, Albany, NY, State University of New York Press, 1970.

με ν' αναφέρουμε την *Επιτετημημένη Επαρίθμηση... Λογίων Γραικών* του Δημητρίου Προκοπίου (1721) και το *Συμπλήρωμά της* από τον πατριάρχη Καλλίνικο Δ'³· πρόκειται περισσότερο για πράξεις πολιτισμικής πολιτικής: σκοπός τους είναι η προβολή της διαχρονικής ιστορικής παρουσίας της πνευματικής ζωής του νεότερου ελληνικού πολιτισμού σε δύσκολους αιώνες, κατά τους οποίους ανασυντάσσονται οι πνευματικές του δυνάμεις⁴.

Η φιλοσοφία, ως ύπατο παιδευτικό αγαθό,

παρατηρεί ο Κ. Ι. Δεσποτόπουλος,

*συνουδευομένη αργότερα και από τις θετικές επιστήμες, υποβαστάζει και προωθεί τη μεγάλη προσπάθεια Φωτισμού του Γένους, στον τελευταίο προπάντων αιώνα της Τουρκοκρατίας, για την εξύψωσή του πνευματικά, προϋπόθεση και προανάκρουσμα της περιπόθητης πολιτικής ελευθερίας του*⁵.

Πρώιμες ιστορικές επισκοπήσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας έχουμε κατά τον Διαφωτισμό από τον Ευγένιο Βούλγαρη και αργότερα από τον Κωνσταντίνο Μιχαήλ Κούμα. Εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι πρώτος ιστορικός της νεοελληνικής φιλοσοφίας υπήρξε ο Κ. Κούμας, ο οποίος την αξιολόγησε έχοντας συναίσθηση των ιδιοτυπιών της εποχής του και της μοναδικότητάς της στην ιστορία του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού⁶. Έμπρακτο παράδειγμα της διαμόρφωσης της ιστορικής συνείδησης, η οποία καθορίστηκε από τις πνευματικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας της καμπής του δεκάτου ογδόου αιώνα, ο Κούμας, ως ιστορικός και φιλόσοφος, πιστεύει στην *ανάγκη της ιστοριογραφικής μεθόδου στον τομέα της νεοελληνικής φιλοσοφίας*. Ευχή του μάλιστα αποτελούσε η συγγραφή μιας ιστορίας η οποία να εκθέτει το έργο «των από της ιε' εκατονταετηρίδος μέχρι της σήμερον αγωνισθέντων ομογενών μας εις διατήρησιν του της Φιλοσοφίας ιερού χρήματος [...] διά α μη αγνοώμεν την ιστορίαν της νεωτέρας Ελληνικής Φιλοσοφίας»⁷.

3. Ν. Κ. Ψημμένος, «Η 'Επιτετημημένη επαρίθμηση' του Δημητρίου Προκοπίου ως πηγή γνώσης της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), 204-208.

4. Μπορούμε εδώ να προσθέσουμε το έργο *Νέα Ελλάδα* του Γεωργίου Ζαβίρα (1790-1804), τη *δίτομη Νεοελληνική φιλολογία* του Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού (1854-1857), τα έργα των Κ. Σάθα, Ανδρόνικου Δημητρακόπουλου.

5. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Δοκίμια και λόγοι*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1983, σ. 19. Βλ. επίσης Ο ίδιος, «Η ελληνική φιλοσοφία στον ΙΘ' και στον Κ' αιώνα», *Μελετήματα φιλοσοφίας σειρά III*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1982, σ. 145-158.

6. Ν. Κ. Ψημμένος, «Ο Κωνσταντίνος Κούμας ως ιστορικός της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Φιλοσοφία* 15-16 (1985-1986), 376-397.

7. W. G. Tennemann, *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας*, μτφρ. Κ. Μ. Κούμα, Βιέννη 1818, στο Επίμετρο του ίδιου «Περί της εις την νεωτέραν Ελλάδα καταστάσεως της φιλοσοφίας», σ. 212.

Στην ίδια ιστοριογραφική γραμμή εντάσσεται ο Θεόφιλος Καΐρης, ο οποίος στα *Στοιχεία Φιλοσοφίας* (Αθήνα 1851) αφιερώνει ένα κεφάλαιο του βιβλίου του στους «από της ις' εκατονταετηρίδος μέχρι της σήμερον τα της φιλοσοφίας ασπασαμένους Έλληνες»· δεν θα σταθούμε σε ονόματα αλλά στο γεγονός ότι έχουμε πάλι καταγραφή προσώπων που εντάσσονται σε διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα. Η φιλοσοφία εκπροσωπείται από το ατομικό έργο του κάθε φιλοσόφου και έχει παιδαγωγική κυρίως χροιά.

Η έννοια της φιλοσοφίας θα αλλάξει ριζικά όταν θα εδραιωθεί η έννοια του έθνους από το ιστορικό έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Η φιλοσοφία ανήκει και αυτή στην ιστορία του έθνους και αποτελεί ένα τμήμα του ελληνικού πνεύματος με την έννοια που του έδωσε ο Hegel⁸ από το υποκειμενικό πνεύμα η φιλοσοφία υποδηλώνει το αντικειμενικό Πνεύμα που βρίσκεται στη δρώσα συλλογική οντότητα, στο consensus των ατόμων. Με την έννοια αυτή η φιλοσοφία πραγματώνεται μέσα από τα διάφορα στάδια της ιστορίας του ελληνικού έθνους και αποτελεί προϊόν της ίδιας της ιστορίας.

Την ιδεαλιστική πρόσωση του φιλοσοφικού λόγου ακολουθεί ένας ρεαλισμός. Κατά την εγγεληνή άποψη, η φιλοσοφία περατώνεται στην ολότητα της και καθορίζει τη δυνατότητα μιας αληθινής ιστορίας του πνευματικού πολιτισμού. Με τις προϋποθέσεις αυτές θα πρέπει να ενοήσουμε την προτροπή του Θεόδωρου Καρούσου «φιλοσοφικώς εκπαιδευόμενοι, εκπαιδευέσθε και εθνικώς»⁸. Με τη μελέτη της φιλοσοφίας επιτυγχάνεται η προβολή των χαρακτηριστικών της ελληνικής διάνοιας, της διαχρονικής συνοχής του ελληνισμού από την Αρχαιότητα ως τα νεότερα χρόνια, όπως και η σύλληψη και επίλυση εθνικών και κοινωνικών προβλημάτων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Μέλημα των Ελλήνων διανοουμένων είναι ν' αποδείξουν ότι το φιλοσοφικό παρελθόν του ελληνισμού παρέχει σ' αυτούς το δικαίωμα να διεκδικήσουν τη θέση τους στην ιστορία. Ο ελληνισμός αποτελεί ένα πολυποίκιλο ιστορικό και πολιτισμικό φαινόμενο του οποίου τις διαδοχικές φάσεις οφείλουν να μελετήσουν οι νεότεροι Έλληνες, ώστε να μπορέσουν να ερμηνεύσουν τον δικό τους εθνικό χαρακτήρα.

Μελέτες όπως του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη με θέμα «Περί των χαρακτηρισμών της ελληνικής διάνοιας» ή του Θεόδωρου Καρούσου «Σκέψεις περί της σπουδής του Ελληνισμού» παρουσιάζουν κοινά αιτήματα. Από το δυαδικό σχήμα πρόσδος-πτώση, το οποίο είχε γίνει αποδεκτό από τον Αδαμάντιο Κοραή και το

8. Θ. Καρούσος, «Λόγος εισαγωγικός εις την σειράν της φιλοσοφίας εκφωνηθείς κατά την έναρξιν των μαθημάτων της εν Παλαιώ Κεφαλληνίας Πετριτσείου Σχολής», *Πανδώρα* 7 (1865), 320· Γεωργία Αποστολοπούλου, «Ο Θεόδωρος Καρούσος ως ιστορικός της φιλοσοφίας», *Δωδώνη* 17 (1988), 234 κ.ε.

οποίο υιοθετεί επίσης το 1839 ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος στο *Φιλοσοφικό Δοκίμιο περί της προόδου και της πτώσεως της παλαιάς Ελλάδος*—έργο με το οποίο εγκαινιάζεται η φιλοσοφία της ιστορίας στο νεότερο ελληνικό κράτος—περνάμε στην αιτιοκρατική αντίληψη της ιστορίας, η οποία υπογραμμίζει την εξελικτική πορεία με μεταβάσεις από τη μία ιστορική εποχή στην επομένη· η ενότητα του ελληνισμού για τον Κοζάκη-Τυπάλδο είναι θρησκευτική και πολιτική και υφίσταται ως κοινότητα θρησκείας, νόμων, εθίμων και ηθών.

Με το τρίπτυχο ιστορικό σχήμα των Σπυρίδωνος Ζαμπέλου και Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου συμπορεύονται μερικοί από τους σημαντικότερους Νεοέλληνες φιλοσόφους της εποχής, οι οποίοι προσπάθησαν να μελετήσουν τα προβλήματα του ελληνισμού προσδίδοντάς τους μεγαλύτερη ερμηνευτική εμβάθυνση. Στη διαδικασία αυτή ο φιλοσοφικός λόγος συντέλεσε στην επίτευξη της συνειδησιακής ενότητας του ελληνισμού και στον τομέα αυτόν η μελέτη της εγελιανής φιλοσοφίας της ιστορίας άνοιξε καινούριους ορίζοντες στην ελληνική σκέψη.

Ενώ στους προεπαναστατικούς χρόνους επικρατούσε αφ' ενός η ιστορική ορθολογιστική θεώρηση του καντιανού Wilhelm Gottlieb Tennemann ή ο συγκριτισμός του Γάλλου Ιδεολόγου Joseph-Marie Dégérando, τώρα θέματα όπως το γεφύρωμα μεταξύ Ανατολής και Δύσης, το Ανατολικό Ζήτημα, οι διάφορες εκφάνσεις της Μεγάλης Ιδέας αποτελούν ζητήματα στα οποία η ιστορική προοπτική της εγελιανής φιλοσοφίας επιτυγχάνεται με την αναζήτηση της συνείδησης του ατόμου ή της συλλογικότητας· γίνεται προσπάθεια να καταστούν κατανοητοί οι τρόποι της ύπαρξης στο γίνεσθαι τους επειδή η γενική κατεύθυνση του εγελιανού συστήματος «να σκεφτούμε τη ζωή» σημαίνει να γνωρίζουμε το πραγματικό γίνεσθαι των ανθρωπίνων κοινωνιών.

Ο ιστορισμός που επικρατεί κυρίως μετά το 1850 υπογράμμισε την εθνική ενότητα του ελληνισμού, με την προβολή της ενότητας της γλώσσας, της θρησκείας καθώς και τη διαχρονική ενότητα του ελληνικού πνεύματος και του ελληνικού φιλοσοφικού λόγου. Εξάλλου, η αναγωγή του ελληνισμού σε συλλογική πνευματική οντότητα υπήρξε απόρροια της έννοιας του *Zeitgeist*, ως συνείδηση της χρονικότητας ενός πολιτισμού που περνά μέσα από διάφορες φάσεις. Η φιλοσοφία αντανακλάται στα ιστορικά και κοινωνικά ζητήματα και οφείλει να λάβει υπόψη της τις πολιτικές συγκυρίες, την επίδραση της θρησκείας, την ηθική ανάπτυξη του λαού, όχι μόνο επειδή αναγνωρίζεται η αιτιακή σχέση ανάμεσα στον ιστορικό και τον φιλοσοφικό βίο αλλά επειδή αναδεικνύεται με τον τρόπον αυτόν η δύναμη κάθε εποχής σ' όλες τις εκφάνσεις της.

Η ιστορία της φιλοσοφίας εναρμονίζεται με την ιστορία του πολιτισμού της ανθρωπότητας και συλλαμβάνει στο επίπεδο της διαλεκτικής τα μορφώ-

ματα κάθε εποχής. Αναδεικνύεται η συνάφεια του ελληνισμού προς την ιστορική ανέλιξη της υποκειμενικότητας και εδώ η φιλοσοφική συμβολή του εγγεληνισμού στο ζήτημα του υποκειμένου και της υποκειμενικότητας γίνεται εντονότερη και αποτελεί τον άξονα του στοχασμού των Θεόδωρου Καρούσου, Μάρκου Ρενιέρη, Παύλου Καλλιγά, Κωνσταντίνου Στρατούλη⁹.

Ο Νικόλαος Κοτζιάς στην *Ιστορία της Φιλοσοφίας* του αναφέρεται το 1878 στις προσωπικότητες των Ευγενίου Βούλγαρη, Θεόφιλου Καίρη, Πέτρου Βράιλα-Αρμένη και Απόστολου Μακράκη, χαρακτηρίζοντας τα φιλοσοφηματά τους «απομιμήσεις της σχολαστικής και των νεωτέρων χρόνων φιλοσοφίας»¹⁰: η θεώρησή αυτή τον τοποθετεί στην οπτική των προηγούμενων ιστορικών της φιλοσοφίας. Η ιστορικότητα της φιλοσοφίας και τα προβλήματα της απασχολούν στα 1880 τον Περικλή Γρηγοριάδη, ο οποίος προσπαθεί να τη στηρίξει απέναντι στην κριτική του θετικισμού¹¹. Εθνικούς λόγους για τη μελέτη της νεοελληνικής φιλοσοφίας επικαλούνται επίσης αργότερα ο Μαργαρίτης Ευαγγελίδης και ο Θεόφιλος Βορέας· καθ' υπόδειξη μάλιστα του Ευαγγελίδη, ο Κωνσταντίνος Λογοθέτης εξεπόνησε διδακτορική διατριβή το 1905 με θέμα *Πέτρου Βράιλα-Αρμένη φιλοσοφικών σύστημα*¹².

Σημαντική υπήρξε η συμβολή του Θ. Βορέα στην αναθεώρηση της αρνητικής άποψης για τη νεοελληνική φιλοσοφία¹³ στη μελέτη του *Die neugriechische Philosophie*, δημοσιευμένη στον πέμπτο τόμο του *Grundriss der Geschichte der Philosophie* του Friedrich Ueberweg, που φέρει τον τίτλο «Η φιλοσοφία του εξωτερικού από την αρχή του δεκάτου ενάτου αιώνα έως σήμερα» (*Die Philosophie des Auslandes vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis auf*

9. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό, Θεσσαλονίκη*, εκδόσεις Βάνιας, 2003, σ. 261-269.

10. Ν. Κοτζιάς, *Ιστορία της Φιλοσοφίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 3, Αθήνα 1877, σ. 449-452, τ. 5, Αθήνα 1878, σ. 494-497· θεωρεί τον Ευγένιο Βούλγαρη «κορυφαίο των καθ' ημάς φιλοσοφησάντων» (σ. 495). Πβ. Νικόλαος Χρόνης, «Η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από της ιδρύσεώς της μέχρι το 1950», *Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Νεοελληνική φιλοσοφία 1600-1950*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας, 1994, σ. 123 κ.ε.

11. Π. Γρηγοριάδης, *Περί γενέσεως των φιλοσοφικών συστημάτων. Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της ιστορίας της φιλοσοφίας*, Αθήνα 1880· βλ. επίσης Γεωργία Αποστολοπούλου, «Ο Περικλής Γρηγοριάδης και η ιστορία της φιλοσοφίας ως επιστήμη», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1987-1988, σ. 157-170.

12. Νικόλαος Χρόνης, «Δύο πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι της φιλοσοφίας, Θεόφιλος Βορέας - Κωνσταντίνος Λογοθέτης», *Παρνασσός* 30 (1988), 145 κ.ε.

13. Νικόλαος Χρόνης, «Η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας...», ό.π., σ. 127.

die Gegenwart)¹⁴. Στον γερμανικό αυτόν τίτλο ο Βορέας θεματοποιεί τον όρο «νεοελληνική φιλοσοφία» και σκοπός του είναι ν' αποδείξει ότι τα φιλοσοφήματα των νεότερων Ελλήνων δεν στερούνται πρωτοτυπίας. Ξεκαθαρίζει την πλάνη ότι τα χρόνια της δουλείας υπήρξαν σκοτεινά στα θέματα της παιδείας καθώς και το πρόβλημα της συνέχειας-ασυνέχειας του ελληνισμού¹⁵. Ο Θεόφιλος Βορέας στην ανακοίνωσή του στην Ακαδημία Αθηνών το 1929 με τον τίτλο «Η ελληνική φιλοσοφία κατά τους μετά την Άλωσιν χρόνους»¹⁶ προάγει σημαντικά την έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας πιστεύοντας στον δεσμό που υφίσταται μεταξύ των εθνικών χαρακτηριστικών ενός λαού και της φιλοσοφίας που αυτός δημιουργεί· προσπαθεί να ξεφύγει από το αδιέξοδο των προηγούμενων ιστορικών της φιλοσοφίας, πιστεύοντας ότι η ελληνική διανόηση είναι σε θέση να σκεφθεί τον εαυτόν της όχι μόνο ως ερμηνευτική του δυτικού πολιτισμού αλλά ως αυτοπροσδιορισμό της εθνικής φιλοσοφικής παράδοσης.

Ο Βορέας αποδέχεται τη συνέχεια της φιλοσοφίας στην Ελλάδα και υπογραμμίζει ότι η απουσία φιλοσοφικού συστήματος εκ μέρους της ελληνικής διανόησης δεν αίρει και την παρουσία φιλοσοφικού προβληματισμού¹⁷. Ακόμη επισημαίνει τις δυσκολίες της έρευνας στον τομέα αυτόν με την παντελή έλλειψη δημοσιευμένου υλικού και την ανάγκη της αναδίφησής του. Διευρύνει, σε σχέση με προηγούμενες ιστορικές προσεγγίσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας, τον αριθμό των Ελλήνων διανοητών και φιλοσόφων· ανάμεσα στους σημαντικότερους Νεοέλληνες φιλοσόφους και διανοητές συγκαταλέγει εκείνους που μετέβησαν στην Ευρώπη μετά την Άλωση καθώς και τους διδασκάλους του γένους, οι οποίοι έδρασαν τόσο στην Ελλάδα όσο και στην αλλοδαπή, όπου αγωνίστηκαν για την προβολή της ελληνικής σκέψης. Ο Βορέας δεν αρκείται στην καταγραφή ονομάτων· εκτός από την αναγραφή των κυριότερων έργων κάθε φιλοσόφου και την παράθεση των διδαγμάτων τους, δίνει βιογραφικές πληροφορίες, οι οποίες φωτίζουν τον πολιτικό και πνευματικό ορίζοντα στον οποίο άσκησαν το έργο τους. Αναφέρονται οι διώξεις του Θεόφιλου Κορυδαλέα, το κάψιμο των έργων του Μεθοδίου Ανθρακίτη, ο αφορισμός του Χριστόδουλου Παμπλέκη κ.ά.¹⁸

14. Εκδόθηκε από τον T. K. Oesterreich, Graz 1953, σ. 363-368.

15. Γ. Κ. Ιωαννίδης, «Η νεοελληνική φιλοσοφία και τα προβλήματα της (Δοκίμιο διαγραμματικής προβληματικής)», *Ζήνων* 1 (1980), 3-20.

16. Θεόφιλος Βορέας, *Ανάλεκτα*, 2, Αθήνα 1939, σ. 162-176.

17. *Ο.π.*, σ. 174.

18. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου εκπονήθηκε επίσης η διδακτορική διατριβή ενός άλλου πανεπιστημιακού διδασκάλου, μαθητή του Θ. Βορέα, του Παναγιώτη Πατριαρ-

Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1950 έγινε συνειδητή η διαπίστωση ότι η νεοελληνική φιλοσοφία αποτελεί παραμελημένο κεφάλαιο και ότι η έρευνά της θα καλύψει ένα χάσμα στην ελληνική πολιτιστική παράδοση. Ο Ντίμητρης Αποστολόπουλος το 1949 δημοσιεύει τη *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, όπου θέτει το ζήτημα της αυτοδυναμίας του νεότερου ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού¹⁹.

Ο Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, παιδαγωγός και φιλόσοφος, προβάλλει το θέμα της νεοελληνικής φιλοσοφίας στο δίτομο έργο του *Νεοελληνική Φιλοσοφία (1600-1850)*, στη σειρά της Βασικής Βιβλιοθήκης, τόμοι 35, 36 (1953, 1956), εγχείρημα το οποίο θεωρήθηκε τολμηρό γιατί, όπως παρατηρεί ο Βασίλης Κύρκος, ο Παπανούτσος καταπιάνεται με κριτικό πνεύμα με τη μελέτη και την προβολή της νεοελληνικής φιλοσοφίας

σε έναν κόσμο που από παιδεία και αγωγή βλέπει μόνο στην Αρχαιότητα την προσφορά των προγόνων του στη Φιλοσοφία· τους πρόσφατους προγόνους του, αντίθετα, αντικρίζει γεμάτος προκατάληψη, για να μην πούμε περιφρόνηση, ντρέπεται σχεδόν γι' αυτούς.

Ο Παπανούτσος θέλει να ξεφύγει από τον κλειστό ορίζοντα της νεοελληνικής πνευματικής ιστορίας, όπου έχουμε έξαρση του μακρινού παρελθόντος και άγνοια της πρόσφατης πνευματικής μας ιστορίας, και να θεραπεύσει, όπως ο ίδιος γράφει, «τον πνευματικό αστιγματισμό των Νεοελλήνων»²⁰. Θεωρεί το έργο των Ελλήνων στοχαστών της Τουρκοκρατίας, που δικαιώθηκε από την ιστορία, ασύγκριτα δυσκολότερο από εκείνο των ομοτέχνων τους της Δυτικής Ευρώπης. Οι δύο αυτοί τόμοι της Βασικής Βιβλιοθήκης αποτελούν την απαρχή της προώθησης της έρευνας γύρω από τη νεοελληνι-

---

χέα, με θέμα *Φίλιππος Ιωάννου, ο από καθέδρας Έλληνας φιλόσοφος του 19ου αιώνας* (Αθήνα 1936)· επικαλείται τη σημασία που έχει η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας και είναι πεπεισμένος ότι η Ελλάδα «ουδέποτε επαύσατο φιλοσοφούσα» και ότι για να συλλάβουμε την ενιαία εξέλιξη της ελληνικής σκέψης δεν χρειάζεται «να στρεφώμεθα προς τα οπίσω», προς την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, αλλά να ερευνούμε και τα φιλοσοφήματα των Νεοελλήνων φιλοσόφων. Νικόλαος Χρόνης, «Η έρευνα της νεοελληνικής φιλοσοφίας...», ό.π., σ. 132-133.

19. Ντίμητρης Αποστολόπουλος, *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνογαλλική Ένωση Νέων, 1949, 54 σ. Ο Κώστας Αξελός σε βιβλιοκρισία του θα αμφισβητήσει την αυτοδυναμία του νεοελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού, βλ. *Νέα Εστία* 58 (1955), 229-233. Για τον Ντίμητρη Αποστολόπουλο (1909-1962), βλ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα φιλοσοφίας, σειρά III*, ό.π., σ. 194-200.

20. Βασ. Α. Κύρκος, *Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, Ο φιλόσοφος*, Αθήνα, εκδόσεις Φιλιππότη, 1989, σ. 81.

κή φιλοσοφία με ένα πληροφοριακό και κριτικό εισαγωγικό δοκίμιο και εύστοχες παρατηρήσεις και επιλογές από τα έργα Ελλήνων λογίων από το 1600 ως τις μέρες μας²¹.

Ο Παπανούτσος συνέλαβε την ιδέα να δει και να αξιολογήσει συστηματικά τις προσπάθειες των υποδούλων Ελλήνων ξεκινώντας από τον Θεόφιλο Κορυδαλέα· επηρεασμένος από τη διαίρεση του Κ. Θ. Δημαρά στην *Ιστορία της Λογοτεχνίας* του, ο Παπανούτσος δέχεται δύο συμβατικές ιστορικές τομές για την περίοδο που διαπραγματεύεται. Η πρώτη είναι το 1669, οπότε συντελείται η ολοκλήρωση της τουρκικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, η δεύτερη το 1774, οπότε κλείνει ο αιώνας των Φαναριωτών²².

Ενώ το Βυζάντιο είχε αρχίσει να αποκαθίσταται στη συνείδηση των ιστορικών της φιλοσοφίας²³, η περίοδος της Τουρκοκρατίας παρέμεινε το μεγάλο χάσμα στην πνευματική μας ιστορία «που σημαίνει για τον λαό μας ανάλογο χάσμα και στην ψυχή του»²⁴. Από την Άλωση της Πόλης ως το 1821 μια μεγάλη χορεία Ελλήνων στοχαστών διασφάλισαν με τις προσπάθειές τους τη συνέχεια της πνευματικής μας ιστορίας. Από το έργο τους δεν λείπει ούτε η γνήσια πνευματική ανησυχία ούτε η πρωτοτυπία των προθέ-

21. Ευάγγελος Μουτσόπουλος, «Ο Παπανούτσος και η νεοελληνική φιλοσοφία», *Νέα Εστία* 112 (1982), 1332-1338 καθώς και Ο ίδιος, «Ο Παπανούτσος ως ιστορικός της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 1 (1984), 9-11· στη σ. 11 ο Ε. Μουτσόπουλος προβαίνει στην εξής αξιολόγηση για τον Παπανούτσο: «[...] όχι μόνο τάσσεται αναμφισβήτητα μεταξύ των σπουδαιότερων εκπροσώπων της νεοελληνικής φιλοσοφίας στις μέρες μας, αλλά προεκτείνει τη σημαντικότερη νεοελληνική έκφρασή της, τον λεγόμενο προεπαναστατικό 'Διαφωτισμό'».

22. Την περιοδολόγηση αυτή αμφισβήτησε ο Άλκης Αγγέλου, γιατί καθώς γράφει «[...] ο Παπανούτσος δυσκολεύθηκε να παρακολουθήσει μέσα από τα ίδια τα φιλοσοφικά έργα που εμελέτησε την πορεία της φιλοσοφικής σκέψης στην περίοδο που πραγματεύεται», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 6, τχ. 2 (1953), 197-201.

23. Ο Βασίλειος Τατάκης με τον τόμο *La philosophie byzantine*, Παρίσι 1949, παράρτημα της πολύτομης *Histoire de la philosophie* του Émile Brehier (ελληνική μετάφραση: *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, μτφρ. Εύας Κ. Καλπουρτζή, εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Λίνου Γ. Μπενάκη, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977), έδωσε στη βυζαντινή φιλοσοφία τη θέση που της ανήκει μέσα στην ιστορία της φιλοσοφίας· πρώτα αυτός επιχείρησε να μελετήσει τη βυζαντινή φιλοσοφία στο σύνολό της και απέδειξε ότι το Βυζάντιο ανέπτυξε μια πνευματική κίνηση εντελώς αυτόνομη από τη δυτική φιλοσοφία. Το εγχείρημα αυτό αποδεικνύει τη συνέχεια της ελληνικής φιλοσοφίας στη χριστιανική σκέψη. Βλ. τα Πρακτικά της Ημερίδας *Μνήμη Βασιλείου Ν. Τατάκη (1896-1986)*, Άνδρος, Καίριος Βιβλιόθηκη, 2002, 112 σ.

24. Βασ. Α. Κύρκος, *ό.π.*, σ. 83.

σεων. Το έργο αυτό ανοίγει τον ορίζοντα και δίνει το έναυσμα για περαιτέρω μελέτες²⁵.

Στο κλίμα που δημιούργησε ο Ε. Παπανούτσος κινείται ο G. P. Henderson, μελετητής της αρχαίας ελληνικής και της σκωτικής φιλοσοφίας, που χάρη στον Παπανούτσο ανακαλύπτει τη σημασία του νεοελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού. Ο Henderson, φιλέλληνας καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Saint Andrews της Σκωτίας, περιορίζεται το 1970 στη μελέτη του νεοελληνικού Διαφωτισμού²⁶. Όπως αναφέρει ο ίδιος στα προλεγόμενά του, εκείνο που τον εντυπωσίασε είναι το πλούσιο υλικό και ο δυναμισμός του αναγεννώμενου ελληνικού στοχασμού. Το ενδιαφέρον του για την ελληνική γραμματεία της Τουρκοκρατίας το ξύπνησε το 1953 ο πρώτος τόμος της *Νεοελληνικής Φιλοσοφίας* του Ε. Π. Παπανούτσου:

[...] από το έργο εκείνο επέρασα στην πυκνογραμμένη *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Κ. Θ. Δημαρά,

σημειώνει ο Henderson,

από εκεί κι έπειτα μεγάλωσε διαρκώς το ενδιαφέρον μου για την αναγεννητική πορεία, που πραγματοποιούσαν η ελληνική διανόηση, γλώσσα και παιδεία, πριν ακόμη ιδρυθεί το ανεξάρτητο Ελληνικό κράτος²⁷.

Από την εποχή αυτή και ύστερα η μελέτη της νεοελληνικής φιλοσοφίας γνώρισε ακμή με την εγκατάλειψη της γραμματολογικής αντίληψης χάρη σε πρωτοπόρες έρευνες μελετητών, οι οποίοι έκαναν την εμφάνισή τους στο τέλος της δεκαετίας του 1960. Βασικά, ξεπερνιέται το ζήτημα κατά πόσο η νεοελληνική σκέψη είναι πρωτότυπη, θέμα που απασχόλησε αρκετούς επικριτές της. Το 1973, στα προλεγόμενα της επανέκδοσης –από το Κέντρον

25. Ο Γ. Βουμβλινόπουλος κυκλοφόρησε το 1966 από τις εκδόσεις του Γαλλικού Ινστιτούτου τη *Bibliographie critique de la philosophie grecque depuis la chute de Constantinople jusqu'à nos jours (1453-1953)*, 236 σ. Ήδη όμως είχε δείξει ενδιαφέρον για τη νεοελληνική φιλοσοφία σε άρθρο του, *Ιδέα* 1 (1933), 383-389, όπου αναπτύσσει γενικές παρατηρήσεις για το θέμα αυτό· πάντως και τα δύο αυτά δημοσιεύματα παρουσιάζουν ορισμένα κενά.

26. G. P. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, ό.π. Στα ελληνικά μεταφράστηκε από τον Φ. Κ. Βώρο με τον τίτλο *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, και εκδόθηκε δύο φορές από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1977, 1994· στη σ. 7 της πρώτης έκδοσης, ο G. P. Henderson επισημαίνει: «Ο κ. Παπανούτσος με εβοήθησε σημαντικά και με τη συζήτηση καθώς και τις παρατηρήσεις του σε τμήματα του δακτυλογραφημένου χειμένου του βιβλίου μου. Πάνω απ' όλα με τη συνεχή ενθάρρυσή του».

27. Ό.π., σ. 1. Βλ. επίσης G. P. Henderson, *E. P. Papanoutsos*, Βοστώνη, Twayne Publishers, 1983.

Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας– της ελληνικής μετάφρασης της *Σύνοψης της ιστορίας της φιλοσοφίας* του W. G. Tennemann από τον Κ. Μ. Κούμα, ο Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος, γενικός γραμματέας τότε της Ακαδημίας Αθηνών, γράφει τα εξής σχετικά με τη συνέχεια της ελληνικής φιλοσοφίας και με τη σημασία που έχει η περίοδος μετά την πτώση του Βυζαντίου:

Κατά το δεύτερον ήμισυ της περιόδου αυτής, η οποία φθάνει μέχρι της ελληνικής Επανάστασεως, εκτός από την στοργήν και την μέριμναν διά την διάσωσιν των κειμένων, έχομεν και πραγματικήν αναγέννησιν της Ελληνικής Φιλοσοφίας, η οποία με βάσιν την παράδοσιν αρχίζει να αφομοιώνει την φιλοσοφίαν της Δυτικής Ευρώπης [...]. Οι δημιουργοί αυτής της αναγεννήσεως, άνευ της οποίας δεν είναι νοητή η ανάστασις του έθνους κατά το 1821, είναι πολλοί εξαίρετοι άνδρες²⁸.

Η πρόοδος που συντελέστηκε στη μελέτη της νεοελληνικής φιλοσοφίας κατά την τελευταία εικοσαετία του εικοστού αιώνα αντικατοπτρίζεται στο δίτομο έργο *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821* του Νίκου Κ. Ψημμένου, ο οποίος επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην κυριαρχία του αριστοτελισμού στην προκορδαλική και κορδαλική περίοδο, καθώς και στην επικράτηση της νεωτερικής φιλοσοφίας στη μετακορδαλική περίοδο²⁹. Στην εμπειριστατωμένη εισαγωγή του πρώτου τόμου αναφέρονται και αξιολογούνται οι προσπάθειες για μια συνθετική θεώρηση της νεοελληνικής φιλοσοφικής προσφοράς από την εποχή της Τουρκοκρατίας ως τις μέρες μας.

Αν η ανθολογία του Ν. Ψημμένου συμβάλλει ουσιαστικά στην κατάρτιση ενός ευρύτερου και πληρέστερου κανόνα των πηγών της νεοελληνικής φιλοσοφίας, δύο άλλες συμβολές της ίδιας περιόδου ανοίγουν νέους ορίζοντες για την κριτική αποτίμησή της και την ισότιμη ενσωμάτωσή της στο πεδίο του ευρωπαϊκού στοχασμού. Πρόκειται για τα έργα των Π. Κονδύλη και Π. Κιτρομηλίδη, που επιχειρούν να εξετάσουν τις εκδηλώσεις του θεωρητικού στοχασμού στην ελληνική παιδεία σε ένα ευρύ συγκριτικό πλαίσιο: εντοπίζουν με εγκυρότητα τη συνάφεια των κυριότερων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού με τους αντίστοιχους προβληματισμούς της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας³⁰.

28. Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, W. G. Tennemann, *Σύνοψις της ιστορίας της φιλοσοφίας, μετάφρασις Κ. Μ. Κούμα*. Προλεγόμενα Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου, επιλεγόμενα Ρωζάνης Δ. Αργυροπούλου («Ο Κούμας ως φιλόσοφος»), Αθήνα 1973, σ. 6-7.

29. Νίκος Κ. Ψημμένος, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια, τ. Α'-Β', <Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη 26, 27>, διεύθυνση Π. Κονδύλη, Αθήνα, εκδόσεις Γνώση, 1988-1989.

30. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988 και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π.

Η απόπειρα ν' αναδειχθεί η πνευματική ταυτότητα και να καταρτισθεί ο κανόνας των πηγών μιας μεταγενέστερης φάσης της νεοελληνικής φιλοσοφίας πρυτανεύει και στη δίτομη ανθολογία *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα (1828-1922)*³¹, καθώς και στην ελληνική συμμετοχή στην πολύτομη *Encyclopédie de philosophie universelle*, στην οποία παρουσιάζεται η νεοελληνική φιλοσοφική παραγωγή μ' ένα εισαγωγικό κείμενο της υπογράφουσας, το οποίο τιτλοφορείται "Aperçu historique de la philosophie en Grèce (XVIIIe-XXe siècles). Quelques jalons"³².

Τα τελευταία χρόνια, με τη διοργάνωση ειδικών συνεδρίων και συμποσίων αναδεικνύονται τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα της ιστορίας των νεοελληνικών φιλοσοφικών ιδεών³³, ακόμη τα αποτελέσματα των σχετικών ερευνών κοινοποιούνται σε ευρύτερο κοινό σε διεθνή συνέδρια εκτός των ορίων της Ελλάδας. Η νεοελληνική φιλοσοφία παγώνει τη θέση της και η πολυφωνία που ακούγεται διακρίνεται από την τάση ν' αμφισβητηθούν απόψεις προηγούμενων ερευνητών, οι οποίοι παρέμειναν στα όρια μόνο της γραμματολογικής προσέγγισης³⁴, μεγάλη συμβολή στον τομέα αυτόν αποτελούν και διάφορες εκδόσεις κειμένων, οι οποίες πραγματοποιούνται σύμφωνα με πρόσφατες κατευθύνσεις της κριτικής έκδοσης³⁵. Τελει-

31. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα (1828-1922)*. Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια, τ. Α'-Β', <Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη 2>, διέυθυνση Π. Κονδύλης, Αθήνα, εκδόσεις Γνώση, 1994-1997. Βλ. επίσης της ίδιας στην *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία της Εκδοτικής Αθηνών*, στον τ. 22 με γενικό θέμα *Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες*, το άρθρο «Νεοελληνική φιλοσοφία», σ. 297-299.

32. *Encyclopédie de philosophie universelle*, τ. IV, Presses Universitaires de France, 1999. Ακολουθούν κείμενα από την εποχή του Θεόφιλου Κορυδαλέα ως τους Κ. Δεσποτόπουλο, Κ. Καστοριάδη, Κ. Παπαϊωάννου και Ε. Μουτσόπουλο, σε γαλλική μετάφραση της Fabienne Vogin.

33. Ενδεικτικά, μπορούμε ν' αναφέρουμε δύο συνέδρια της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, το ένα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Μάρτιος 1988), και το άλλο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Μάρτιος 1998) καθώς και έναν σημαντικό αριθμό επιστημονικών συναντήσεων με ειδικά θέματα νεοελληνικής φιλοσοφίας.

34. Βλ. τους απολογισμούς που έχω παλαιότερα δημοσιεύσει στα περιοδικά *Δευκαλίων* 21 (1978), 143-159 και *Μαντατοφόρος, Δελτίο Νεοελληνικών Σπουδών* αρ. 21 (Απρίλιος 1983), 3-6.

35. Π.χ. το *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum* του Ευαγγέλου Μουτσόπουλου όπου σε συνεργασία με την Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, εκδόθηκαν τα *Φιλοσοφικά έργα του Πέτρου Βράιλα-Αρμένη*. Επίσης μπορούμε εδώ ν' αναφέρουμε την κριτική έκδοση των *Στοιχείων Ηθικής* του Βενιαμίν Λεσβίου από την υπογράφουσα στις εκδόσεις του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1994.

ώνοντας, εκείνο που αξίζει να υπογραμμίσουμε είναι ότι στην περίπτωση της νεοελληνικής φιλοσοφίας, η οποία στα χρόνια αυτά αποκτά ερευνητική αυτοδυναμία, η ιστοριογραφική μέθοδος αποτελεί κριτήριο πολλαπλής αποτίμησης του ιστορικού γίνεσθαι. Η ιστορική έρευνα στον τομέα αυτόν προασπίζει από γραμματολογικές απλουστεύσεις και επιτρέπει την ανασύσταση των παραμέτρων της νεοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης³⁶.

---

36. Παναγιώτης Νούτσος, «Νεοελληνική φιλοσοφία. Μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα», Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, *Νεοελληνική φιλοσοφία 1600-1950*, ό.π., σ. 190 κ.ε.

Roxane D. Argyropoulos

LA MÉTHODE HISTORIOGRAPHIQUE DANS L'APPROCHE
DE LA PHILOSOPHIE NÉOHELLÉNIQUE

(RÉSUMÉ)

L'intérêt pour l'étude de la tradition philosophique néohellénique s'inscrit en Grèce dans le vaste champ de la connaissance de la culture hellénique. Une première évaluation de la production philosophique néohellénique s'opère à l'âge des Lumières ; E. Voulgaris et C. M. Coumas mettent l'accent sur la nécessité de l'emploi de la méthode historique. Or la conception de l'histoire de la philosophie change pendant le romantisme avec le sens donné par la théorie hégélienne au concept d'histoire. Mais, c'est Th. Voréas qui instaure la philosophie néohellénique, en tant qu'un champ à part de l'histoire de la philosophie grecque. Il se produit alors un important tournant plus novateur, et les travaux d'E. Papanoutsos, ainsi que ceux d'une lignée de chercheurs plus jeunes, s'inscrivent dans le sillage de Voréas. Durant les trente dernières années du vingtième siècle, on peut aisément constater un processus de rédéfinition de la philosophie néohellénique, dans lequel l'approche historique se joint à une interprétation de ses composantes ; dans ce foisonnement d'idées, on assiste à un élargissement du public, des champs d'études et des perspectives.